

Archeologische verhalen over het landschap van de Regte Heide (gemeente Goirle)

Liesbeth Theunissen en Jan-Willem de Kort

BEKNOPE
RAPPORTAGE
ARCHEOLOGISCHE
MONUMENTENZORG

nr. 10

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

ONDER
ONSSIM
LTUUR
NEM
SCHAP

Colofon:

RACM Beknopte Rapportage Archeologische Monumentenzorg 10
Archeologische verhalen over het landschap van de Regte Heide (gemeente Goirle)

Auteurs: Liesbeth Theunissen en Jan-Willem de Kort

Foto omslag: Ton Penders (RACM)

Model: Ianinta

Opmaak: M.Ghars (RACM)

Druk: RACM

© RACM, Amersfoort, juni 2008

rijksdienst voor
archeologie,
cultuurlandschap
en monumenten

O N D E R
R I J K S D I E N S T
V O O R
A R C H E O L O G I E,
C U L T U U R
L A N D S C H A P
E N M O N U M E N T E N

ISBN 978-90-5799-125-7

Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.racm.nl

**Archeologische verhalen over het landschap
van de Regte Heide (gemeent Goirle)**

Liesbeth Theunissen en Jan-Willem de Kort

Introductie

De Regte Heide, gelegen ten zuidwesten van Goirle, is een bijzonder natuurgebied dat wordt beheerd door Brabants Landschap.¹ Wandelend over het 250 ha grote terrein zijn tal van interessante planten en vogels te ontdekken. Natte heideliefhebbers als zonnedauw, klokjesgentiaan en beenbreek groeien er volop. Er staan eeuwenoude moerascypressen. Ook de vogelstand biedt een brede waaier aan bijzondere soorten als de boompieper, veldleeuwerik, zomertaling, slobbeend en grutto.

Dat de Regte Heide ook een bijzonder bodemarchief heeft, is veel minder goed bekend. De grafheuvels zijn duidelijke, zichtbare getuigen uit een ver verleden, voor iedereen herkenbaar. Maar behalve over deze heuvels zelf – het eindresultaat van een uitvoerig en complex begravingsritueel van 3500 jaar geleden – is er nog veel meer te vertellen. Het onzichtbare verleden is minstens zo intrigerend.

Op 11 maart 2008 vond er op de Regte Heide een veldexcursie plaats, waarbij medewerkers van Dienst Landelijk Gebied (DLG) verhalen over de cultuurhistorie voorgeschiedeld kregen. Het veldbezoek vormde een onderdeel van een cursus archeologie die werd verzorgd door medewerkers van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Terreineigenaar Brabants Landschap, in de persoon van de beheerder Wim de Jong, was snel bereid gevonden samen met twee archeologen van de RACM het landschap van de Regte Heide en de verhalen over cultuurhistorie, onderhoud en beheer uit de doeken te doen. Tijdens de veldexcursie zijn op verschillende plekken op de Regte Heide verhalen over het verleden verteld. De inhoud van die verhalen is gebaseerd op onderzoek dat in de loop der tijd in het gebied is uitgevoerd, vanaf de eerste vermelding van de grafheuvels op de historische kaart uit de achttiende eeuw, het grafheuvelonderzoek in 1935 en 1949 en de ontdekking van bijzondere houten structuren in 2000. Door deze oude en nieuwe informatie te bundelen en te integreren met nieuwe hypothesen over het verleden ontstaat er een aansprekend verhaal over het archeologisch landschap van de Regte heide.

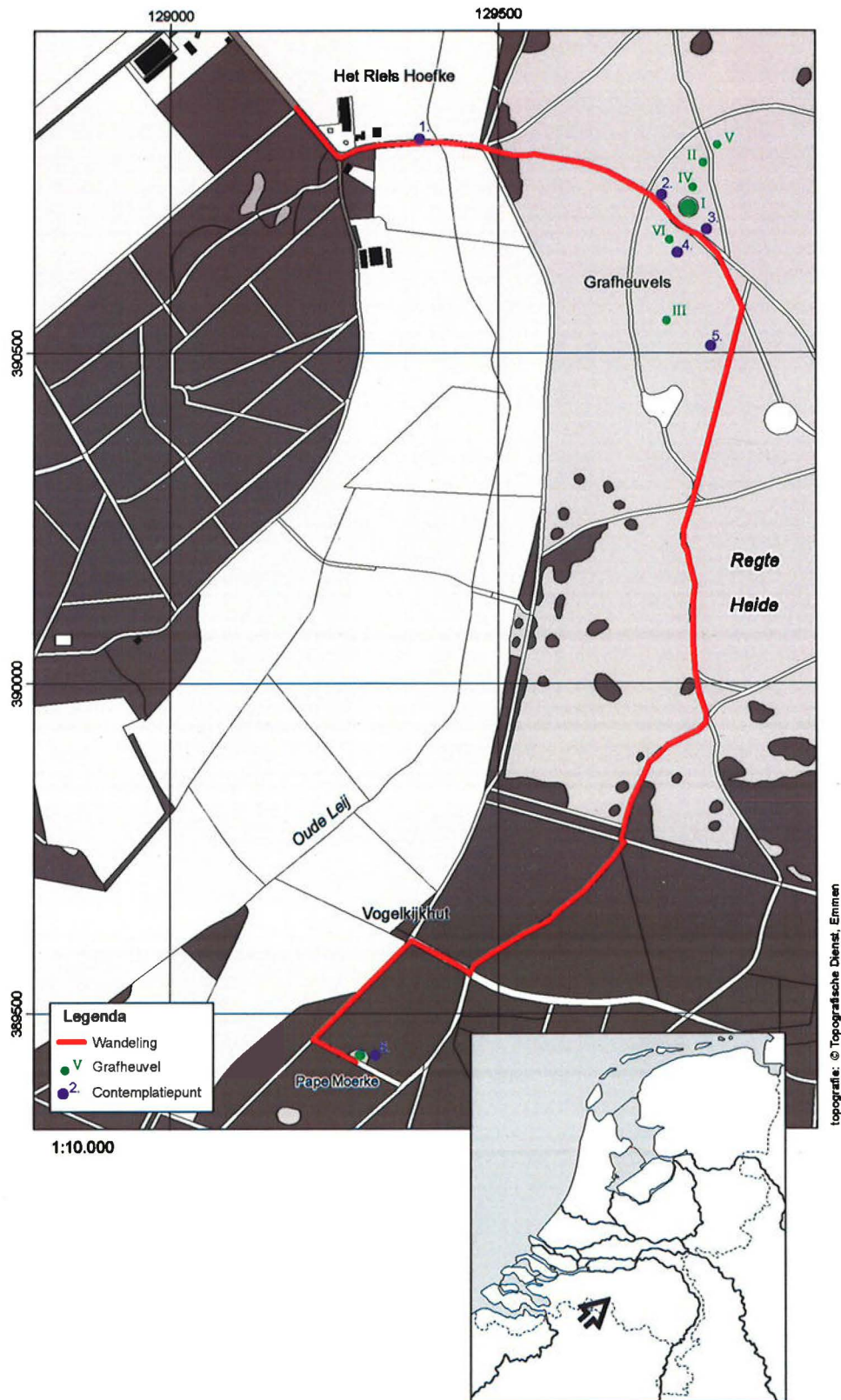
Op verzoek van Brabants Landschap is in deze beknopte rapportage het vertelde over het archeologisch erfgoed op papier vastgelegd. Op die manier kunnen meer mensen kennis nemen van de archeologische verhalen die er over de Regte Heide te vertellen zijn. De indeling van dit rapport is zoals de wandeling: kuierend vanaf het Riels Hoefke tot aan de grafheuvel Pape Moerke wordt op zes plaatsen stilgestaan bij het (vaak onzichtbare) verleden (afb. 1.). Met een beetje verbeeldingskracht van de lezer/wandelaar, aangevuld met het beeld- en kaartmateriaal in dit rapport, komt de bijzondere geschiedenis van dit heidelandschap wat dichterbij.²

Vertrekpunt: komend vanuit Riel, vanaf parkeerstrook aan het Riels Hoefke. Wandelend op het zandpad op, aan de linkerhand gelegen. Direct voor de witte brug, net voor de oversteek over het Riels Laag.

---

¹ Brabants Landschap 2003; www.brabantslandschap.nl.

² Met dank aan de G.C.J de Kort en A.-J. Bijsterveld voor hun waardevolle aanvullende suggesties.

Afbeelding 1 - Al wandelend over de Regte Heide wordt er op zes plaatsen gecontempleerd over het verleden van 3500 jaar geleden

Contemplatiepunt 1 - over de langetermijngeschiedenis van een voorde

Natte dalen en kiezels op het pad

Vanaf dit punt is de hoge zandrug gelegen tussen de beken de Oude Leij en de Poppelsche Leij (meer naar het oosten) goed te zien. Aan de rechterhand ligt het brede beekdal van de Oude Leij, ook wel Lei genoemd. De brede, natte strook is het Riels Laag. Verderop liggen de hogere gronden, die bestaan uit oude Maasafzettingen die tot wel een half miljoen jaar oud zijn. Deze zijn te herkennen als grof zand met grote keien (bijlage 1). We zullen zodadelijk de kiezels op de zandpaden regelmatig tegenkomen. Op sommige plaatsen zijn deze oude rivierafzettingen afgedekt door een pakket zand dat hier tot ongeveer 11.000 jaar geleden door poolwinden is afgezet in de laatste ijstijd. In dit dekzand komt geen grind voor. De zone met drogere heidegronden is ongeveer anderhalve kilometer breed. Dit heidelandschap is net als de beken noord-zuid georiënteerd.

Landschappelijk gezien is deze overgang van hoge, droge heide naar het lage, natte en voedselrijke beekdal van de Oude Leij buitengewoon fraai en bijzonder, want dit soort natuurlijke overgangen zijn nog maar op een paar plaatsen in Nederland te bewonderen. Zeven jaar geleden, in 2000, is deze natuurlijke glooiing door de mens een handje geholpen. Stichting Het Noordbrabants Landschap heeft in het kader van natuurontwikkeling en waterbeheersing een flauw aflopend oeverprofiel gegraven, waarbij veen en zand zijn afgegraven.

Oud hout

Bij die graafwerkzaamheden kwamen plotseling houten palen te voorschijn (afb. 2). Het ging om de overblijfselen van twee houten structuren. Vanuit de provincie Noord-Brabant is er op de melding snel gereageerd, wat heeft geleid tot een eendaags onderzoek. Ondanks de moeilijke waarnemingsomstandigheden - het water stond hoog - was het mogelijk zaken op te tekenen.

Afbeelding 2 - Totaal onverwacht kwamen er in 2000 bij graafwerkzaamheden in het beekdal van de Oude Leij twee houten structuren te voorschijn (particuliere collectie De Kort).

Er zijn foto's gemaakt en er is een archeobotanisch bureau in de arm genomen die het hout heeft onderzocht. De archeologen van het provinciale meldpunt troffen twee structuren aan, op 200 meter afstand van elkaar. De eerste bestond uit een vierkant raamwerk van horizontale en verticale palen van 4 bij 3 meter. Acht palen, zeven van eiken hout en één van grove den, hadden een bekapte punt. De tweede structuur was een stuk kleiner: de liggende balken van essenhout vormden een rechthoek van ca. 2 bij 1,3 meter. Het leek op een soort vlonderachtige constructie.³

Omdat onduidelijk was, hoe oud de houten constructies waren, zijn er twee monsters van de palen van de eerste structuur naar een dateringslaboratorium opgestuurd. Het eerste monster plaatste de houten paal in de midden-ijzertijd, ergens tussen 400 en 260 voor Chr. Het tweede monster bleek veel ouder; het hout dateert tussen 800 en 670 voor Chr., of wel uit de vroege ijzertijd. De archeologen waren door deze uitkomsten aangenaam verrast. Want de kasporen die op de aangepunt palen zichtbaar waren, leken gemaakt met een stenen bijl. Bijlen van steen of vuursteen zijn veel oudere gebruiksvoorwerpen. Ze zijn vooral in het neolithicum gebruikt, in de periode van de eerste boerensamenlevingen van ca. 5000 tot 2000 voor Chr. De archeologen stonden dan ook voor een raadsel. Had een boer uit de ijzertijd het hout bewerkt met een neolithische bijl. die hij ergens per toeval had gevonden? Of laten ijzeren bijlen, een werktuig dat meer voor de hand ligt voor deze periode, een vergelijkbaar insnijdingspatroon na?

Hoe dan ook, de koolstofdateringen wezen onomstotelijk op een prehistorische ouderdom, in de ijzertijd. Maar wat was dan de functie van dit bouwwerk? Voordat we een antwoord op die vraag kunnen geven, nemen we wat afstand van de structuren zelf en kijken naar het landschap en de kaarten.

---

³ Drenth & Roymans 2004.

Een lange geschiedenis van oversteken

Wanneer we de bredere, landschappelijke context in ogenschouw nemen, vallen een paar zaken op. Een blik op de kaart leert ons dat ter hoogte van de eerste structuur het beekdal van de Oude Leij zich vernauwt (afb. 2). Het beekdal is juist daar relatief smal: dé ideale locatie om het beekdal over te steken.⁴

Het stuifmeelonderzoek dat door het botanische bureau was uitgevoerd, had ook uitgewezen dat het beekdal al heel oud is. Sinds 8000 voor Chr. - misschien zelfs eerder - is het stroomgebied van de Oude Lei in het landschap van de Regte Heide verankerd.⁵ Een evaluatie van de historische kaarten wees uit dat het wegenpatroon ten westen en oosten van de Lei de afgelopen twee eeuwen nauwelijks is veranderd. Ter hoogte van de beheerdersboerderij van het Brabants Landschap - het Riels Hoefke 6 - komen de wegen samen en ten oosten van de Lei waaieren de zandpaden in een vijsprong uiteen. Dit soort van bijeenkomende en uitwaaiende wegen zijn kenmerkend voor beekovergangen. Beekovergangen worden ook wel voordes genoemd. Een voorde is een doorwaadbare plaats in de beek. Dit woord 'voorde' zit ook verwerkt in een oudere naam, die al vanaf de 13de eeuw als toponiem wordt gebruikt, namelijk 'Aesvoirt'.⁶ Kortom, niet alleen het typische patroon van de wegen, maar ook de oude benaming 'Aesvoirt' en de archeologische overblijfselen wijzen op een oude beekovergang. Het is voor het eerst dat verschillende bronnen - het bodemarchief, historische kaartmateriaal en veldnaamkunde - elkaar zo naadloos aanvullen. Bijzonder is ook dat deze voorde zo lang in gebruik is geweest. Het gaat om een langetermijngeschiedenis van oversteken, vanaf ca. 800 voor Chr. tot vandaag de dag, want de witte brug die hier ligt, is de allerjongste constructie om de Lei droog te passeren. Zo komen we ca. 400 meter verder uit bij andere archeologische overblijfselen die al eeuwenlang op de Regte Heide liggen, de grafheuvels uit de midden-bronstijd.

Na het oversteken van de Lei vervolg het zandpad de zandrug op. Na een paar honderd meter worden de grafheuvels zichtbaar. Vlakbij de heuvel met ringwal staat een bronzen zuiltje met uitleg

Contemplatiepunt 2 - over zichtbare en onzichtbare overblijfselen van begravingsrituelen

Over een bijna honderd jaar oude methode van onderzoek

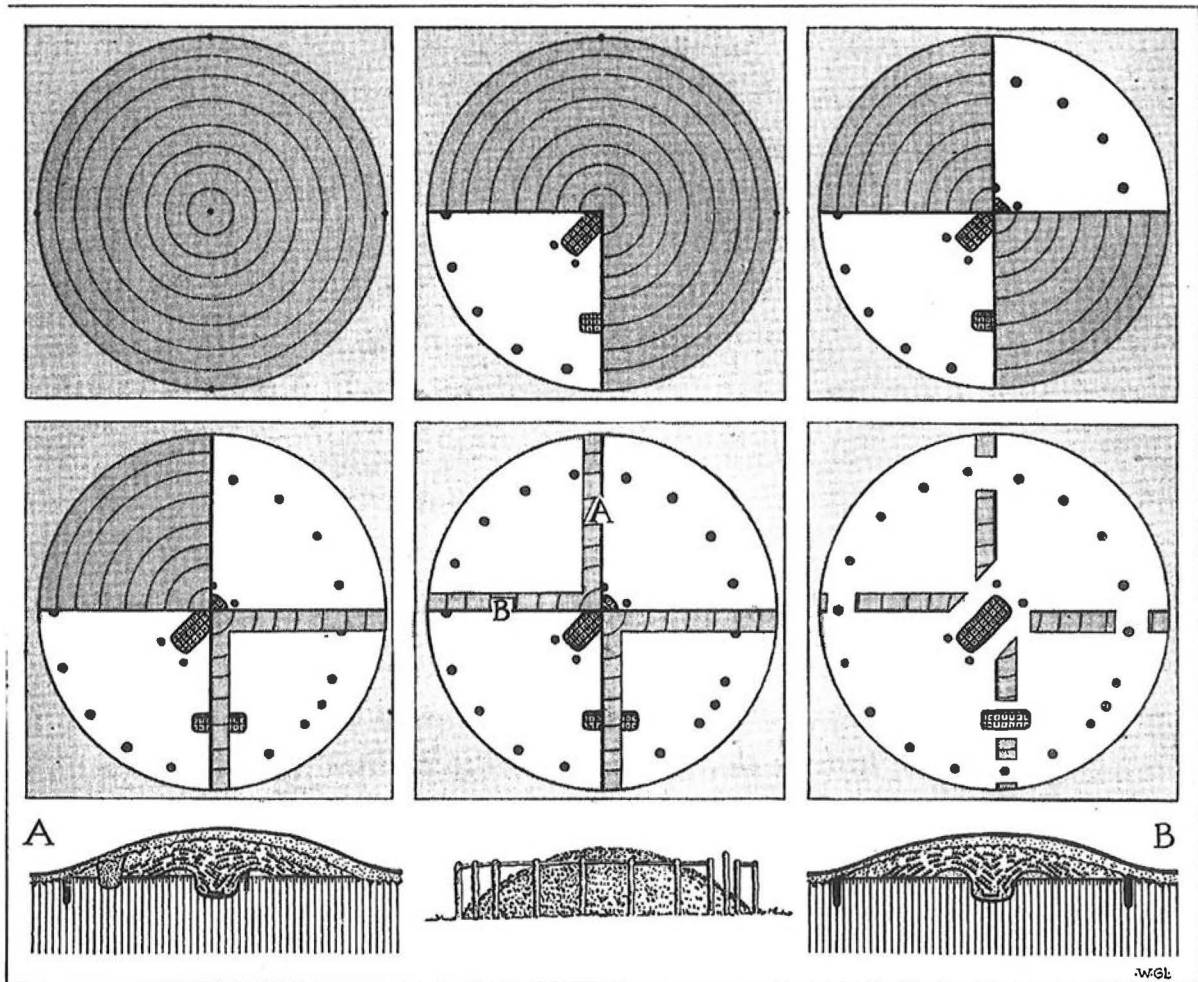
Op het brede, zandige plateau tussen de twee beekdalen van de Oude Leij en Poppelsche Leij ligt op de Regte Heide een groep van zes grafmonumenten (bijlage 1,2 en 3). Ze liggen min of meer op een rij (misschien wel langs een oude route). Hoewel het er zes zijn, worden deze grafheuvelgroep in de volksmond ook wel 'De Vijfberg' genoemd. De prehistorische grafheuvels zijn in 1935 door Albert Egges van Giffen, de grondlegger van de Nederlandse archeologie, onderzocht.⁷ Hij deed dit onderzoek in opdracht van het Noordbrabant Genootschap, in samenwerking met zijn twee assistenten, de Brabanders, Willem Willems en Joan Willems, die overigens geen familie van elkaar waren. Van Giffen was tot de opgraving geïnspireerd door de bijzondere vorm van de grootste heuvel. Deze heuvel is door een greppel en een wal omringd. Het gaat om een zogeheten ringwalheuvel. Ringwalheuvels waren toen nog onbekend in Nederland. Tegenwoordig zijn ze nog steeds zeldzaam - we kennen er een kleine twintig -, maar in de jaren dertig waren vergelijkbare grafheuvels alleen uit Zuid-Engeland bekend. Van Giffen was dan ook nieuwsgierig geworden en stelde een onderzoek in vanuit zijn instituut, het Groningse Biologisch-Archaeologisch Instituut. De grafheuvels zijn één voor één volgens de zogenaamde kwadrantenmethode opgegraven (afb. 3).

⁴ Drenth & Roymans 2004.

⁵ Van Smeerdijk, Van Waijjen & Van Rijn 2000.

⁶ Buiks 1989.

⁷ Van Giffen 1937.

Afbeelding 3 - Van Giffen ontwierp voor het onderzoek van grafheuvels een speciale methode: de kwadrantenmethode. Het grafmonument wordt daarbij in kwarten opgegraven (uit: Glasbergen 1954).

Die methode is ontworpen door Van Giffen en hij is daarmee wereldberoemd geworden. Van Giffen was van origine bioloog. Hij was gewend om plantenstengels op een bepaalde wijze te onderzoeken, door vanuit verschillende richtingen secties uit de stengel te snijden: horizontaal en vertikaal. Dat perspectief heeft hij vanaf 1916 ook toegepast op grafheuvels. Van bovenaf gezien beschouwde hij de grafmonumenten als een stengel. Hij maakte daar coupes in, waarbij kwadranten een voor een werden opgegraven. De heuvel werd als ware het een sinaasappel afgepeld. Het centrale kruis bleef daarbij staan; dat zijn de zogeheten profieldammen.

Op die manier krijg je een goede indruk van zowel de horizontale verspreiding van alle verschijnselen als van de heuvelopbouw. In het ruimtelijke vlak kan je alle sporen van graven, greppels en houten palen waarnemen en vastleggen, maar omdat de profieldammen blijven staan, wordt ook de gestapelde lagen in de heuvel goed inzichtelijk (afb. 4).

Afbeelding 4 - De kwadrantenmethode doet al bijna honderd jaar dienst: deze aanpak wordt nog steeds toegepast in de 21ste eeuw, zoals hier bij een heuvelopgraving ten zuiden van Oss in 2004.

Verstopt stuifmeel

Uit Van Giffens onderzoek is duidelijk geworden dat het grafveld in de loop der eeuwen is gevormd. De oudste is de zogenaamde ringwalheuvel, het grafmonument omgeven door wal en greppel (afb. 5).

Afbeelding 5 - Op de opgravingsfoto uit 1935 zijn de gestapelde plagen van de ringwalheuvel goed zichtbaar.

Het feit dat er in de oudste heuvel zulke duidelijk herkenbare heideplagen aanwezig waren, is bijzonder. Het betekent dat het landschap omstreeks 1500 voor Chr. al jarenlang een open heidelandschap was, net zo open als het vandaag de dag is. Door de openheid, door het ontbreken van een dicht bos, had zich in de bodem een podzolprofiel kunnen vormen, met duidelijke uitspoelings- en inspoelingszones. Kennelijk was het uitgestrekte oerbos waarmee grote delen van Brabant in het neolithicum bedekt waren, op deze zandrug al jaren geleden gekapt. Hoewel we van deze vroegere bewoners geen sporen zijn tegengekomen, zijn de gestapelde plagen een indirecte aanwijzing voor een uitgebreide ontbossing en heidevorming in de periode voor 1500 voor Chr. Dat heideoppervlak is vervolgens door de nabestaanden in de midden-bronstijd in plagen gestoken en in omgekeerde staat opgestapeld, boven het graf van de dode.

In diezelfde plagen en het oud oppervlak onder de heuvels zit nog stuifmeel uit de periode waarin de grafheuvels zijn opgeworpen. Hoewel het bij deze heuvels op de Regte Heide niet is onderzocht, is van veel grafheuvels in Brabant dit stuifmeel bekeken (afb. 6).

Afbeelding 6 - In 2007 was deze prachtige plaggenstapelung te zien bij grafheuvelonderzoek ten zuiden van Oss. Ook hier zijn monsters voor stuifmeelonderzoek genomen om een beeld te krijgen van de vroege vegetatie.

Dit baanbrekend onderzoek is uitgevoerd door Tjalling Waterbolk, een leerling van Van Giffen. Ook de meer zuidelijk gelegen grafheuvel bij het Pape Moerke op de Regte Heide is door Waterbolk onderzocht. Uit zijn onderzoek bleek dat de oudste grafheuvels van Noord-Brabant zijn aangelegd op pas ontgonnen bos. Meestal gaat het dan om een kruidenrijke en grazige vegetatie. Rondom de grafheuvels was vaak nog sprake van restanten van het oerbos in de vorm van een eiken-lindenbos. Door het openen van het bos, het weiden van vee en de aanleg van akkers nam de bodemvruchtbaarheid op veel plaatsen snel af. Dit leidde ertoe dat de vegetatie veranderde in kruidenarme heide. Het bos veranderde in de loop der tijd in een armer eiken-beukenbos:

Over de ontwikkeling van een prehistorisch grafveld

In de directe omgeving van dit grote grafmonument van ruim dertig meter in doorsnee zijn in de loop van de midden-bronstijd vijf kleinere heuvels opgericht. De zesde heuvel, de jongste, is vandaag de dag niet meer herkenbaar. Deze heuvel - door Van Giffen heuvel VII - genoemd, lag op ca. 400 meter ten zuidoosten van het zestal. Deze was omstreeks 800 voor Chr. aangelegd. Het ging om een kleine heuvel die door een kringgreppel was omgeven. De heuvel was in 1935 al zodanig vergraven dat Van Giffen het niet de moeite waard vond, deze volgens de kwadrantenmethode te onderzoeken. Nadat dat hij de kringgreppel en het centrale crematiegraf met kleine sleuven had vastgesteld - waardoor hij wist dat de heuvel uit de vroege ijzertijd dateerde - is de heuvel niet meer gerestaureerd. Net als de grote ringwalheuvel zijn de vijf kleinere heuvels opgeworpen met (omgekeerde) heideplaggen boven het centrale graf van een overleden persoon. Drie daarvan, heuvels II, IV en VI, zijn na de oprichting nogmaals gebruikt: de nabestaanden hebben over de bestaande heuvel een nieuwe ophogingslaag aangelegd, met een bijbehorende centrale begraving. Dit ophogen van bestaande grafmonumenten komt in de midden-bronstijd veel vaker voor. Soms zijn grafheuvels van twee of zelfs drie nieuwe ophogingslagen voorzien. Kennelijk was het

belangrijk het graf goed zichtbaar in het landschap te markeren. Het werden op die manier rituele getuigen, vaste punten van herkenning.

Door de oogharen kijkend, kunnen we stellen dat de grafheuvelgroep op de Regte Heide in ongeveer 600 jaar is ontstaan en dat er in deze periode van het gebruik van het grafveld minimaal 19 doden in heuvels zijn begraven. Van 15 daarvan zijn de graven daadwerkelijk aangetroffen. Van vier veronderstellen we dat ze er geweest zijn, maar deze zijn door urnendelvers of graafactiviteiten door dieren verstoord. Dit totale aantal is goed beschouwd laag. Nog geen twintig overledenen in zes eeuwen, dat is gemiddeld drie begravingen per eeuw. Dat terwijl we ook kunnen aannemen dat de bronstijdboeren in die dagen niet erg oud werden: de gemiddelde levensverwachting bij geboorte lag tussen de 25 en 30 jaar. Dat kwam hoofdzakelijk door de hoge kindersterfte. Net als in pre-moderne samenlevingen, zoals in ontwikkelingslanden vandaag de dag of bij de Brabantse boerenbevolking in de 19de eeuw, was de zuigelingensterfte in de prehistorie hoog: ruim 50% van de pasgeborenen haalde het eerste levensjaar niet.

Cirkels van palen

De bronstijdboeren omringden de heuvels met een greppel of met een cirkel van houten palen. De palen van zo'n paalkrans staken met een gelijke lengte - de lengte van een volwassen persoon - boven het oppervlak uit. Of de houten palen bewerkt waren of op een andere manier versierd, weten we niet, maar de krans van palen vormen wel een duidelijk zichtbaar onderdeel van het grafmonument. In het aantal palen en de wijze van plaatsing zijn heel wat variaties te herkennen. Zo is heuvel III en de eerste fase van heuvel IV omringd met een enkele krans van palen, terwijl heuvel V een dubbele krans van palen heeft en de eerste fase van heuvel VI zelfs een driedubbele (afb .7).

Afbeelding 7 - Kunstenaar Ruud Ringers heeft twee paalkransheuvels in het miniatuur op een bronzen zuil vereeuwigd.

Paalkransen zijn intrigerende onderdelen van een grafmonument. We weten niet precies wat ze voor de bronstijdboeren betekenden. Misschien vormden ze een scheiding tussen het gebied van de dode - het areaal dat door de krans wordt omsloten - en de omgeving daarbuiten, de wereld van de levenden. Uit andere bronstijdgrafvelden is bekend dat onderin de paalkuil af en toe crematieresten zijn ontdekt.⁸ Dat betekent dat de bronstijdboeren regelmatig een paal uit de paalkrans lostrokken en in het zo ontstane gat verbrande menselijke resten deponeerden, waarna de paal weer werd teruggeplaatst. Hoewel het onderzochte aantal van deze crematiegraven nog klein is, lijken vooral kinderen voor deze begravingsvorm in aanmerking te zijn gekomen.

Grafheuvels werden niet alleen voor de centrale begravene opgericht, maar ze bleven lange tijd in gebruik als begravingslocatie door in de flanken doden bij te zetten. Op de opgravingstekeningen zien archeologen dan vaak dat de graven van deze nabijzettingen elkaar niet oversnijden: de graven van de voorgaande doden werden gerespecteerd. Waarschijnlijk waren de graflocaties op een bepaalde manier op het heuveloppervlak gemarkeerd. Hoe? Dat is niet meer te achterhalen, maar we kunnen denken aan bloemen, geweistangen, staken of stenen.

Keuzes in een ritueel

In de bronstijd maakten de nabestaanden telkens bewuste keuzes in de uitvoering van het begravingsritueel. Een van die keuzes is bijvoorbeeld in de positie van het graf: werd de dode centraal onder een nieuwe heuvel of een ophogingslaag begraven of werd de dode ingegraven in de flank van een bestaande heuvel. Een andere keuze is die in de lijkbehandeling: werd het lichaam onverbrand begraven, een gewone lijkbeving, of werd het lichaam eerst op een brandstapel verbrand. Wanneer de bronstijdboeren voor cremieren kozen, was dat voor de latere onderzoekers gunstig. Want onverbrand begraven laat weinig sporen na. In de zure Brabantse zandgronden vergaan lichamen snel. In het meest gunstige geval ziet de archeoloog nog een vage afdruk, dat ook wel lijkschaduw of lijksilhouet wordt genoemd, met op de plaats van de schedel wat tandkapsels. In verbrande vorm blijven de resten wel goed bewaard. Door crematieresten te analyseren op geslacht en leeftijd, kunnen archeologen wat vertellen over welke personen er in grafheuvels zijn begraven. Specialisten kunnen aan bepaalde kenmerken zien of de resten zijn van een volwassene, puber of jong kind en of de volwassene wellicht een man of vrouw was. Bij de centraal begraven doden lijkt er geen onderscheid te zijn op leeftijd of geslacht: zowel mannen, vrouwen als kinderen zijn onder een nieuwe heuvel begraven. Het patroon van de bijgezette doden lijkt anders te zijn: vooral vrouwen en kinderen (misschien wel alleen meisjes) zijn in heuvellichamen ingegraven.

Contemplatiepunt 3 - speculaties over wonen, status, rituelen en een dodenlandschap

Waar woonden de bronstijdboeren?

Op de vraag waar de bronstijdboeren van de Regte Heide woonden, moeten we vooralsnog het antwoord schuldig blijven. Ongetwijfeld stonden de boerderijen ergens op loopafstand van het grafveld, maar waar precies kunnen we niet zeggen. Vermoedelijk hadden ze hun akkers op de beter te bewerken zandige bodems op de hogere delen tussen de Poppelsche Leij en de Oude Leij. Paalsporen van de boerderijen of scherven van gebroken gebruiks aardewerk zijn echter tot op heden nog niet op de heide gevonden.

---

⁸ Theunissen 1999.

Bevoorrechte doden?

Bij de interpretatie van grafheuvels is het van belang te realiseren dat maar een klein deel van de totale bronstijd-bevolking 'zichtbaar' is voor een archeoloog. Uit een studie naar een goed onderzocht grafveld bij Oerle (gem. Veldhoven) weten we dat slechts 10 tot 15% van de totale bevolking onder of in een grafheuvel is begraven.⁹ Kennelijk was het oprichten van een grafheuvel een speciale gebeurtenis die maar af en toe plaatsvond. De kleine groep die dan wel in een grafheuvel de laatste rustplaats vond, was misschien wel bevoorrecht. Misschien waren dit personen die in de samenleving een bepaalde status hadden? Gaat het om bijzondere positie, die verkregen is op leeftijd - de familieoudsten - of op persoonlijke talenten? Deze vraag is niet te beantwoorden, maar we kunnen wel aannemen dat als een sociale positie een cruciale rol heeft gespeeld om in een grafheuvel begraven te mogen worden, dat die status dan kennelijk overerfbaar is. Want hoewel het aantal centraal begraven kinderen laag is, zeker in het licht van de hoge kindersterfte, zijn ze onmiskenbaar aanwezig.

Een heel intrigerende vraag is dan ook waar het merendeel van de bronstijddoden dan is begraven. Of, zijn ze eigenlijk wel begraven? We weten alleen dat ze op een zodanige wijze behandeld dat ze geen archeologisch zichtbare sporen hebben nagelaten. Wellicht zijn de gecremeerde resten over water of akkers uitgestrooid of zijn de lichamen blootgesteld aan weer en wind, waarna de botten nooit zijn begraven. Het is ook mogelijk dat de stoffelijke resten nog jarenlang zijn bewaard en pas vele jaren later zijn begraven. Soms heeft men geen heuvel over het graf opgeworpen: de zogenoemde vlakgraven. Het is belangrijk te bedenken dat het grafheuvelonderzoek in de vorige eeuw kleinschalig was: alleen de heuvel en de directe omgeving - tot en met de randstructuur - werd opgegraven. Wat er op iets grotere afstand van de heuvels zich heeft afgespeeld, is nauwelijks bekend. Misschien zijn in het gebied tussen de zes grafheuvels op de Regte Heide overledenen begraven, maar omdat deze graven niet waren gemarkeerd, zijn ze onzichtbaar gebleven.

Archeologen 'missen' niet alleen een groot deel van de overledenen uit de midden-bronstijd, ook over de begeleidende rituelen is vrijwel niets bekend. Sommige handelingen hebben archeologische sporen nagelaten, zoals plaggenkuilen (offerkuilen?), houtskoollaagjes tussen de verschillende ophogingslagen (afbranden van de vegetatie op de heuvel?) en houtskoolconcentraties rondom de heuvel (heuvel omgeven door vuren?). Naar alle andere mogelijke handelingen en gebruiken, zoals gezongen liederen, uitgevoerde dansen, geconsumeerd voedsel, speciale kleding of rouwattributen, valt alleen maar te raden. Op die paar plaatsen in Noord-Brabant waar het grafheuvelonderzoek wel wat grootschaliger is uitgevoerd, zoals in Haps en Oss, kwamen wonderlijke palenrijen aan het licht. Over de functie daarvan kraken de archeologen nog de hersenen. Vormden ze een onderdeel van het begravingsritueel? Liepen de nabestaanden langs de rijen palen naar een begravingslocatie als in een processie? Of delen de rijen het grafveld in, naar de verschillende familie- of verwantschapsgroepen? Vragen te over.

De grafheuvelgroep als dodenlandschap voor de levenden

De overblijfselen van de prehistorische begravingsrituelen tegenwoordig nog zichtbaar op de Regte Heide. De grafheuvels zijn duidelijke eindproducten van een gevarieerd begravingsritueel, nog veel gevarieerder dan wij kunnen waarnemen. We weten het meest over de monumenten zelf, over de uitvoering in plaggen, de vormen van de randstructuren en lijkbehandelingsvormen. Het is veel lastiger de archeologische gegevens in sociale termen te vertalen: welke personen werden er begraven, op wat voor gronden maakte men een keuze en welke betekenis hadden de begraafplaatsen voor de boerensamenlevingen van weleer? We veronderstellen dat de grafheuvels niet alleen dienden om (een selectie van) de doden te begraven, maar ook om later aan hen herinnerd te worden. Grafheuvels waren ook herinneringsheuvels, rituele getuigen in het landschap. Aan het monumentale, visuele karakter van de heuvels was ook een aspect van continuïteit verbonden. Grafheuvels werden niet opgericht om snel vergeten te worden. Ze dienden als een herkenningspunt van

---

⁹ Theunissen 1993.

begraving en bewoning, een *lieu de mémoire*. Met de heuvel werd uitgedrukt dat de lokale gemeenschap en de voorouders het land ontgonnen hadden en het sindsdien bewoond hadden.

Wanneer er lange tijd was verstreken tussen de verschillende begravingen, is het aannemelijk dat men niet meer wist wie zijn of haar laatste rustplaats in de heuvel had gevonden of uit welke afstammingslijn hij of zij voortkwam. De heuvel werd wel herkend als een ouder grafmonument, een plaats van de voorgaande doden of de voorouders. Met het begraven van nieuwe doden in oude monumenten werd de band met de voorouders geherwaardeerd. Het is waarschijnlijk niet voor niets dat de heuvel met het meest bijzondere graf vlak bij de oude ringwalheuvel is opgericht. Over hoe bijzonder deze paalkransheuvel is, horen we zodadelijk meer.

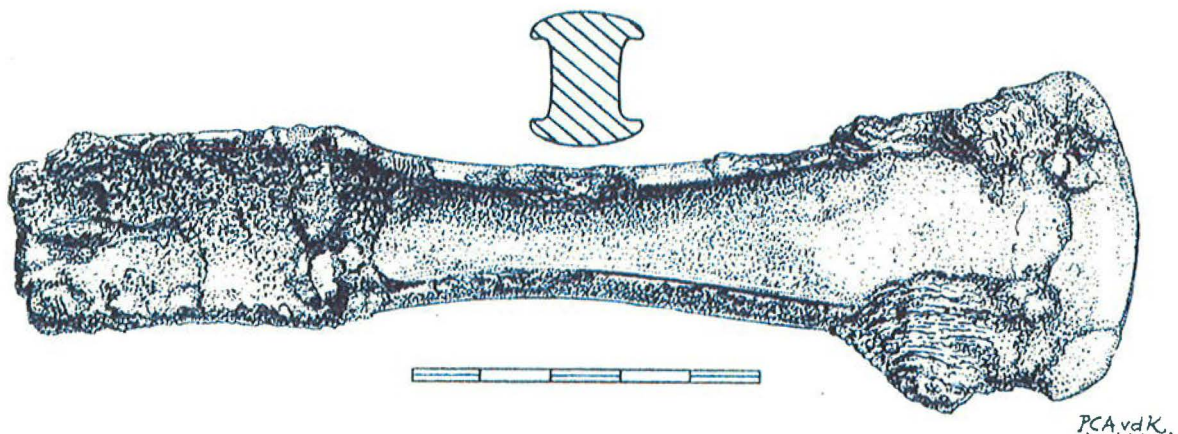
Contemplatiepunt 4 - over een oude, versleten bijl van ver

Bij de grafheuvel VI net ten zuiden van de ringwalheuvel - rechts van het zandpad.

Een extreem rijk graf

Hoewel de periode waarin de meeste grafheuvels zijn opgeworpen, de bronstijd wordt genoemd, wordt er nauwelijks brons in de graven aangetroffen. Brons is een legering van koper en tin, van ertsen die niet in Nederland voorkomen. Een belangrijke eigenschap is dat brons om te smelten is. Van oude, versleten voorwerpen kunnen nieuwe worden gegoten. Vandaag de dag zijn er uit de bronstijd duizenden bronzen voorwerpen bekend, maar uit Brabantse grafheuvels kennen we maar drie gevallen waarin bronzen objecten met de overledene in het graf zijn meegegeven. Uit de Kwaalburg van Alphen is een randbijl opgegraven en de Zwartenberg van Hoogeloon heeft een bronzen beitel opgeleverd, opgedolven door de Kempische schoolmeester Peter N. Panken in 1846.

Heuvel VI van de Regte Heide bevatte dan ook voor Brabantse begrippen een zeer uitzonderlijk graf: de dode had verschillende grafgiften meegekregen: een geknikte randbijl, een ringetje en een pincet (afb. 8).

Afbeelding 8 - In het rijkste bronstijdgraf van Brabant is deze versleten bijl met de dode meegegeven (uit: Glasbergen 1954).

Het lijkt op zich niet veel, maar gezien vanuit het totaal van alle onderzochte bronstijdgrafheuvels van Noord-Brabant is dit graf extreem rijk te noemen. De voorwerpen waren op of naast het lichaam van de overledene gelegd. De dode lag in een houten kist die op het oude oppervlak was geplaatst. Van het lichaam was niets meer overgebleven, maar in het zand waren nog wel de vage afdrukken van planken zichtbaar. Deze positie - een kist niet

ingegraven maar op het oude oppervlak neergezet - is opmerkelijk, want meestal werden de lichamen in een gegraven grafkuil ter aarde besteld.

Een aftands erfstuk?

Ook de meegegeven bronzen randbijl is merkwaardig.¹⁰ De bijl is van een type dat totaal vreemd is; het is onbekend in Noord-Brabant, Nederland en zelfs in Noordwest-Europa. Het is vermoedelijk een importproduct uit de Hongaarse laagvlakte. De bijl is door uitwisselingscontacten uiteindelijk in de regio Riel terechtgekomen en met de overledene in het graf meegegeven. Van deze vele exotische bronzen voorwerpen die door ruilhandel in Zuid-Nederland terecht zijn gekomen, heeft de randbijl uit heuvel VI het record van de langste afstand. Het lijkt er ook op dat de bijl toen op het moment dat het stuk als grafgift werd meegegeven al oud, aftands en versleten was. De oude bijl had kennelijk al een lang, goedbereisd leven achter de rug.

Mogen we nu concluderen dat degene die de oude bijl uit Hongarije voor zijn (of haar) laatste reis had meegekregen, een persoon van aanzien was? Een persoon waar men – in de bronstijdsamenleving - tegenop keek? Want hij had toch een zeer exotische object in handen gehad, of althans in het graf meegekregen. Of was de bijl een bijzonder erfstuk dat al jaren werd gekoesterd door een bepaalde familie, een object dat generatie op generatie was doorgegeven? Ook nu zijn we het antwoord weer schuldig, maar intrigerend is het wel.

Contemplatiepunt 5 - over de grafheuvels in het landschap van later

Het zandpad verder naar het zuiden vervolgen, omkeren en terugblikkend naar de grafheuvelrij.

Een lugubere hangplek

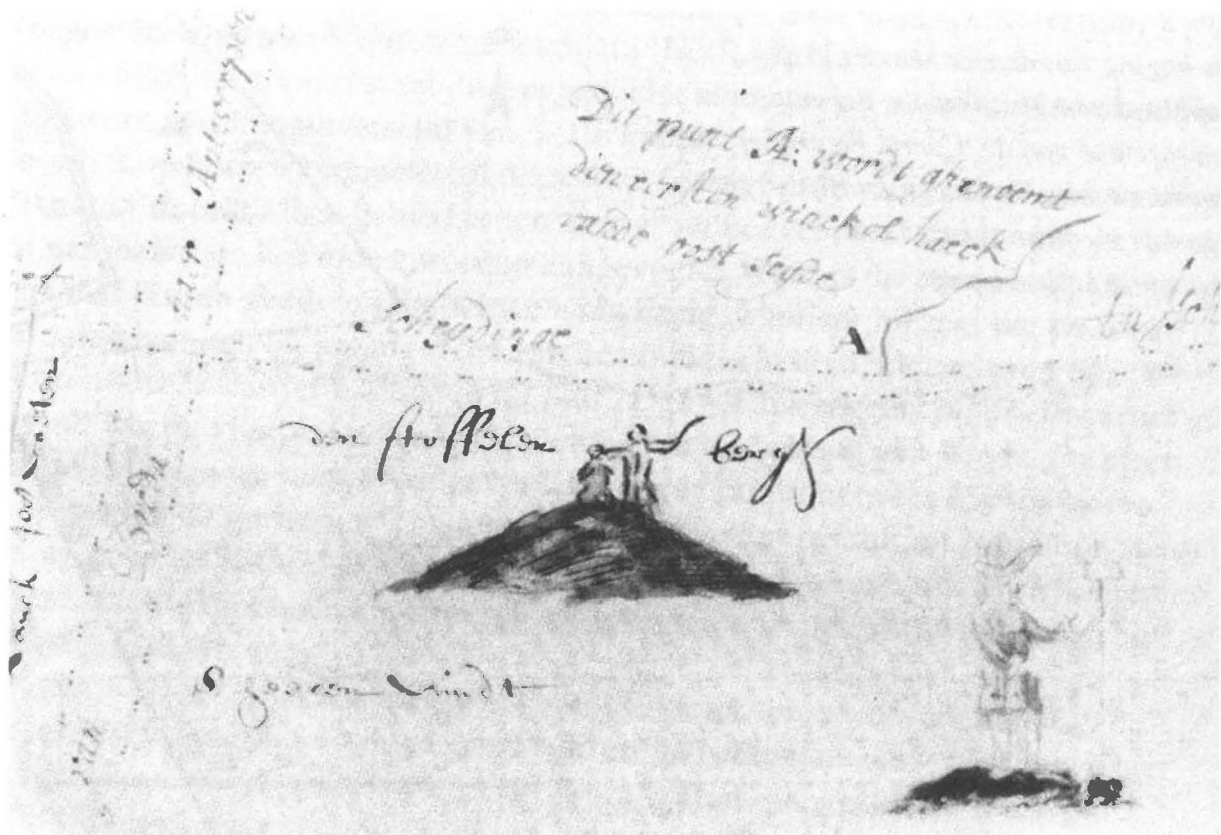
Na de oprichting van de laatste heuvel, omstreeks 800 voor Chr., lijkt het grafveld op de Regte Heide lange tijd niet meer gebruikt te worden. Waarschijnlijk trokken de bewoners ook weg van de arme grond om elders een nieuw bestaan op te bouwen. Eeuwenlang lagen de heuvels eenzaam op de woeste gronden, in de periferie van wat later de gemeentegrond van Goirle zou worden. Althans, zo lijkt het. Toch hebben we een kleine, maar duidelijke aanwijzing dat de heuvels ook in de middeleeuwen zijn gebruikt, want in heuvel II trof Van Giffen een boomkistgraf aan met daarin wat menselijke kiezen en een halswervel. Op grond van de hoge positie in de heuvel en de conservering van deze menselijke resten ging Van Giffen ervan uit dat dit graf een veel jongere, latere bijzetting is, namelijk het graf van een ter dood veroordeelde.¹¹ 'Mede op grond van oude geruchten' lijkt het hem niet onwaarschijnlijk dat de grafheuvel in de late middeleeuwen als galgenberg dienst heeft gedaan.

Een dergelijk gebruik van prehistorische grafmonumenten voor het te kijk hangen van geëxecuteerde criminelen kwam veel vaker voor.¹² Er zijn bijna veertig galgenbergen archeologisch aangetoond. Soms is het heel duidelijk, zoals in een heuvel ten zuiden van Oss, waar de skeletten van jong-volwassenen zijn ontdekt, met de handen nog geboeid. Maar meestal zijn de aanwijzingen subtieler zoals voor de heuvel II op de Regte Heide. Kijkend naar de profieltekening die Van Giffen in zijn publicatie heeft opgenomen, is het goed mogelijk dat de recente vergraving de plek aangeeft waar de houten staander van de galg heeft gestaan. Wanneer deze heuvel als hangplaats heeft gediend, is onduidelijk. Het moet ergens in de late middeleeuwen zijn. In ieder geval vóór 1795, want in dat jaar wordt het gebruik om de lichamen tentoon te stellen, afgeschaft.

¹⁰ Butler 1995/1996; Fontijn 2002: 127-129.

¹¹ Van Giffen 1937: 25.

¹² Meurkens 2007.

Afbeelding 9 – De terechtstelling van een zekere Stoffel op de Stoffelenberg. Aan de weg Van Breda naar Antwerpen. Het tafereel is vastgelegd op een zeventiende-eeuwse kaart (naar Verhagen 1994).

Dat juist grafheuvels zijn gebruikt, is - wanneer we in de huid kruipen van een middeleeuwse Brabander - voor de hand liggend (afb. 9). De executie van de misdadigers voltrok zich meestal op een publieke plaats in het bijzijn van een schare belangstellenden. Daarna werd het lichaam naar een plek gebracht waar het als afschrikwekkend voorbeeld kon dienen: van verre goed zichtbaar, gelegen aan wegen. Voor een nietsvermoedende reiziger was het in één blik duidelijk dat de wet in die regio met harde hand werd nageleefd. Anderzijds was het voor de geëxecuteerden een laatste rustplaats in een prehistorische grafheuvel ook een verzwaaring van de straf. Een christelijke begraving op het kerkhof, in gewijde grond, werd hen zo ontzegd. Bovendien lagen de heuvels op plaatsen ver weg waar het niet pluis was, waar heksen, spoken en andere demonen woonden. Zo werden misdadigers letterlijk verbannen uit de gemeenschap en uit de christelijke wereld.¹³

De oudste restauraties van de provincie

Direct na het onderzoek in 1935 zijn de heuvels gerestaureerd. De grafheuvelgroep op de Regte Heide had daarmee een Brabantse primeur: het waren de eerste grafheuvelrestauraties in de provincie. De afgegraven heuveldelen - de kwadranten - zijn aangevuld en de heuvels zelf zijn nogmaals afgedekt met een dikke laag aarde. Dit om de delen die niet waren onderzocht - de profieldammen te beschermen en om de heuvels in het heidelandschap goed zichtbaar te maken.

In 1980 zijn de heuvels opnieuw onder handen genomen, want enthousiaste recreanten op crossbrommers en paarden waren niet al te respectvol met de grafmonumenten omgegaan.¹⁴ Deze restauratiewerkzaamheden zijn uitgevoerd door medewerkers van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). De heuvels zijn daarbij opnieuw afgedekt,

¹³ Meurkens 2007.

¹⁴ Verwers 1980.

ditmaal met harmonicagaas en er zijn nieuwe paalkransen opgericht. In september 2007 zijn de paalkransen nogmaals vervangen, ditmaal in opdracht van Brabants Landschap.

We laten de stedelijke horizon van Tilburg met de ruim 140 meter hoge Westpoint nog verder achter ons en wandelen verder door naar het zuiden, naar een ander grafmonument uit de midden-bronstijd met weer een andere geschiedenis.

Contemplatiepunt 6 - Pape Moerke, eenzame heuvel overvallen door enorme belangstelling

De heuvel van Pape Moerke is eveneens een grafmonument uit de midden-bronstijd. Deze grafheuvel is in 1949 onderzocht, dus veertien jaar later dan de heuvels op de Regte Heide. Bij de opgraving kwamen drie verschillende paalkransen te voorschijn.¹⁵ De oudste heuvelfase was omringd door een drievoudige krans van houten palen, waaromheen een cirkel van dunne staketselpalen was gezet. Later is er een nieuwe ophogingslaag overheen aangelegd en een nieuwe, ditmaal dubbele paalkrans.

Van deze grafheuvel is, in tegenstelling tot de noordelijke groep, het stuifmeel in de grafheuvel wel onderzocht.¹⁶ Een hooggelegen plag is door Waterbolk bemonsterd. Op basis van de hoge waarden voor kruiden en de aanwezigheid van stuifmeel van de beuk, concludeert hij dat het terrein rond de heuvel vermoedelijk pas laat is ontgonnen. Op het moment van het opwerpen van de heuvel(fase) was sprake van een kleine, open plek die begroeid was met een kruidenrijke heidevegetatie en omringd door een eiken-beukenbos. Naast deze archeologische kant is de heuvel ook vanuit heemkundig opzicht bijzonder te noemen. Het onderzoek werd destijds uitgevoerd door twee leerlingen van Van Giffen, door Willem Glasbergen en Tjalling Waterbolk. Glasbergen zette hier zijn eerste voorzichtige schreden op het Brabantse bodemarchief. Hier startte het onderzoek dat uiteindelijk zou uitmonden in zijn promotieonderzoek. In de periode 1947 tot 1953 groef hij verschillende grafheuvels op, enerzijds in de Kempen, met het grafveld van Toterfout-Halve Mijl als onderzoekspareel en anderzijds de heuvels in de omgeving van Alphen; de Keutelberg, de heuvel op den Kiek en deze heuvel, Pape Moerke. De stuwende kracht achter al dat onderzoek in de omgeving Alphen en Riel was pastoor Willem Binck. Hij had goede contacten met zowel de professionele archeologen uit Groningen en als met Brabantse heemkundigen. Binck was namelijk een van de oprichters van de Stichting Brabants Heem.

Deze locatie - de grafheuvel Pape Moerke - is dan ook vanuit heemkundig oogpunt historische grond. Tijdens het onderzoek in 1949 vormden zich hechte contacten tussen de professionele archeologen en de Brabants heemkundigen. De opgraving van de heuvel van Pape Moerke was bedoeld als een project voor de deelnemers van het Brabants Heemkamp, het eerste Heemkamp.¹⁷ Het idee was om gezamenlijk - drie dagen lang - met de deelnemers de grafheuvel te onderzoeken, maar de belangstelling was zo groot dat het meehelpen aan de opgraving niet mogelijk was. Het bleef bij toekijken, aan de rand van de opgravingsput (afb. 10).

---

¹⁵ Glasbergen 1954.

¹⁶ Waterbolk 1954: 111.

¹⁷ Theunissen & Meffert 2004: 22.

Afbeelding 10 - In de naoorlogse jaren bloeide de heemkunde volop: de belangstelling voor de opgraving van de grafheuvel Pape Moerke was bijzonder groot. Tjalling Waterbolk krast de sporen aan, terwijl Gerrit Beex toekijkt (armen over elkaar).

Vanaf Pape Moerke kan men al mijmerend over het verleden en genietend van het prachtige heidelandschap teruglopen naar het Riels Hoefke.

Literatuur (om verder te lezen)

Brabants Landschap, 2003: *Ontdek de natuur dichtbij huis. Tilburg en omstreken*, Haaren.

Buiks, Chr., 1989: Voorden in de Baronie van Breda, *Brabants Heem* 41, 118-122.

Butler, J.J., 1995/1996: Bronze Age Metal and Amber in the Netherlands (II:1). Catalogus of the Flat Axes, Flanged Axes and Stopridges, *Palaeohistoria* 37/38, 159-243.

Drenth, E. & J. Roymans, 2004: Eén of twee beekovergangen uit de Late Prehistorie in het dal van de Lei nabij Riel en Goirle (provincie Noord-Brabant), in: F. Gerritsen & E. Rensink (red.), *Beekdallandschappen in archeologisch perspectief. Een kwestie van onderzoek en monumentenzorg*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 28), 85-93.

Fontijn, D.R., 2002: *Sacrificial landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*, Leiden (Analecta Praehistorica Leidensia 33/34).

Giffen, A.E. van, 1937: *Bouwsteenen voor de Brabantsche Oergeschiedenis*, 's-Hertogenbosch.

Glasbergen, W., 1954: *Barrow excavations in the Eight Beatitudes. The Bronze Age cemetery between Toterfout & Halve Mijl, North Brabant*, Groningen/Djakarta.

Meurkens, L., 2007: "Ten afschrick ende exempele". Het gebruik van prehistorische grafheuvels als galgenbergen, in: R. Jansen & L.P. Louwe Kooijmans (red.), *Van contract tot wetenschap. Tien jaar archeologisch onderzoek door Archol BV, 1997-2007*, 353-372.

Smeerdijk, D.G. van, M.C.A. van Waijjen & P. van Rijn, 2000: *Palaeo-botanische onderzoek aan een veencomplex uit het dal van de Leij in het natuurontwikkelingsgebied De Regte Heide (BIAXiaal 100)*, Amsterdam.

Theunissen, E.M., 1993: Once again Toterfout-Halve Mijl, *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 29-43.

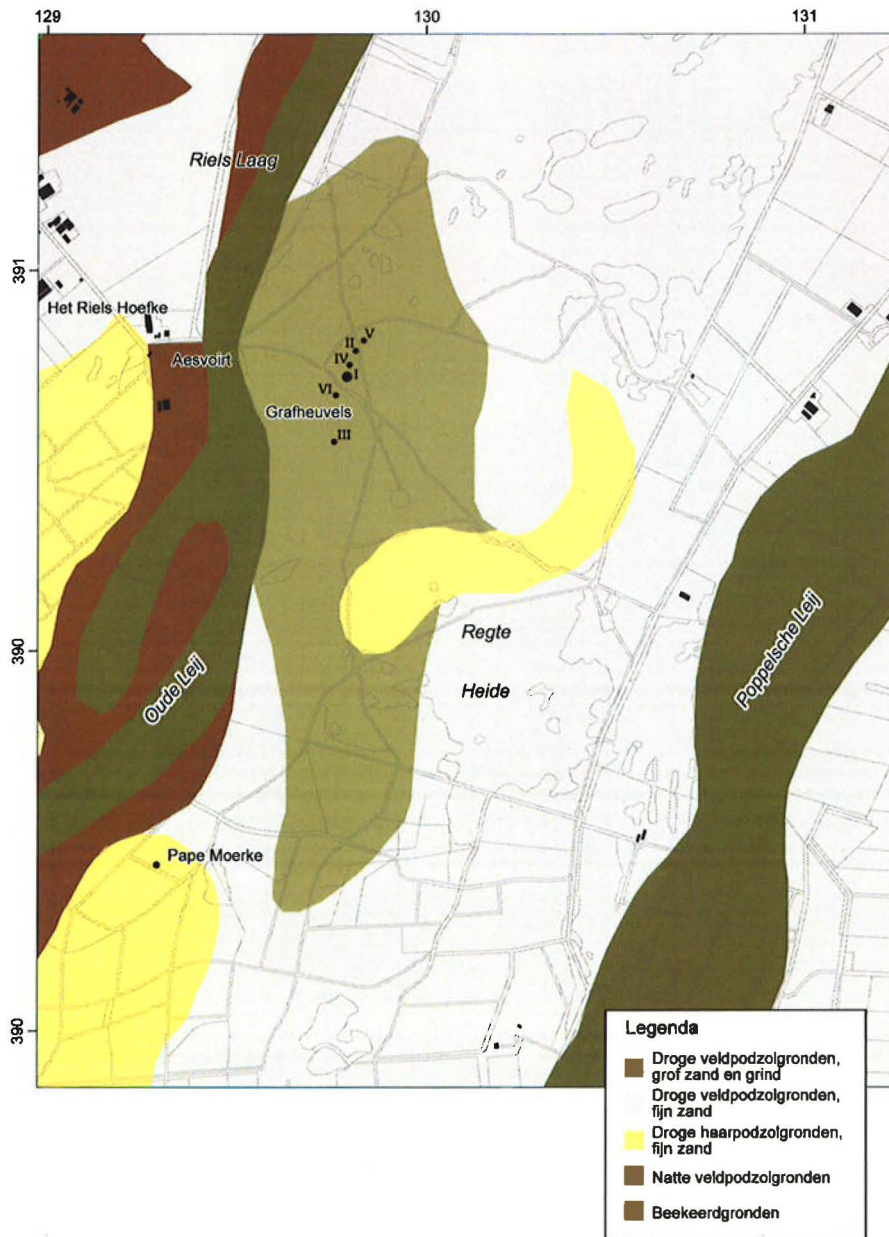
Theunissen, E.M., 1999: *Midden-Bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*, Leiden (proefschrift Universiteit Leiden).

Theunissen, L. & M. Meffert, 2004: Biografie van de Brabantse archeologie. Archeologische MonumentenZorg in de provincie Noord-Brabant: terugblik en toekomst, *Noordbrabants Historische Jaarboek* 21, 10-77.

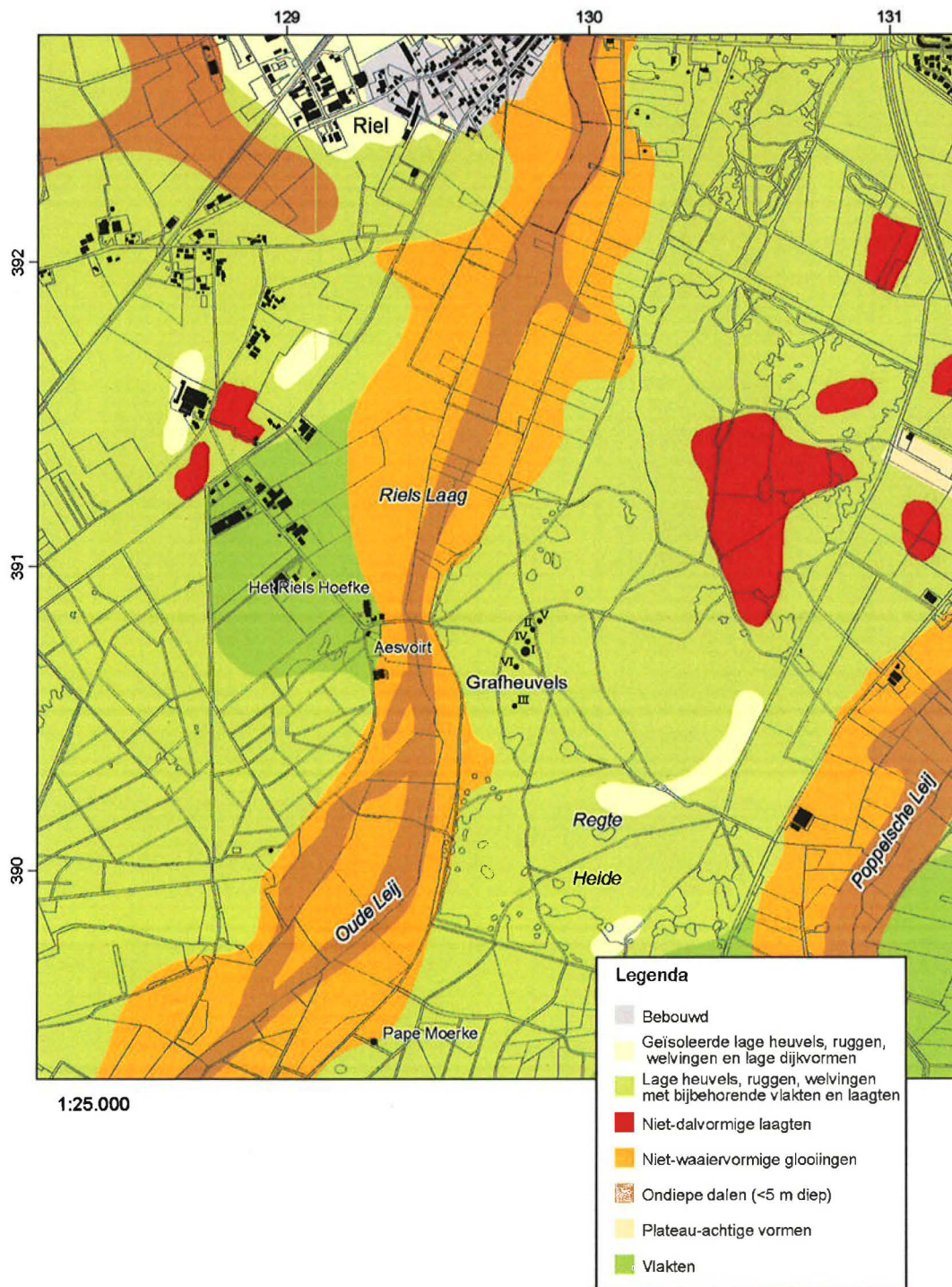
Verhagen, J.H., 1994: Een umenveld bij Rijsbergen, Ontdekt in 1811, *Brabants Heem* 46, 64-68.

Verwers, W.J.H., 1980: *Goirle, grafheuvels op de Rechte Heide*, Amersfoort (Archeologische monumenten in Nederland).

Waterbolk, H.T., 1954: *De praehistorische mens en zijn milieu*, Assen.

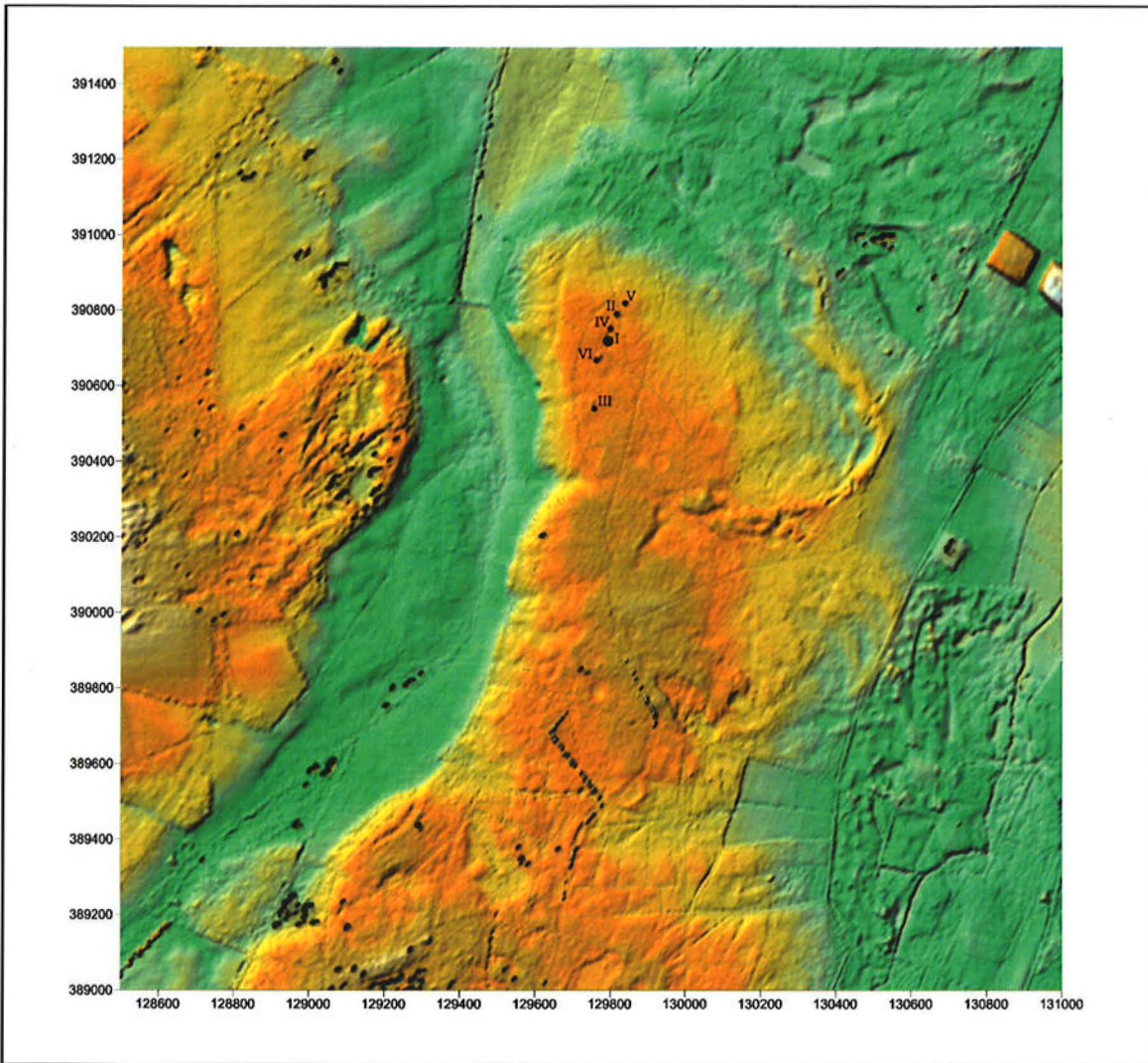

Bijlage 1 - De Regte Heide subtiële varianten in de bodem. De grafheuvels op de Regte Heide liggen op oude, grofzandige Maasafzettingen.

Bijlage 2 - Het beekdal van de Oude Leij - het Riels Laag - smalt zich bij het Riels Hoefke.

Bijlage 3 - De Regte Heide subtiële hoogteverschillen. Het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) laat de Regte Heide zien als een breed plateau tussen de beekdalen.

Bijlage 4 - De Regte Heide in de achttiende eeuw. Diederik Zijnen tekende in 1760 de situatie op de Regte Heide. De kaart is niet naar het noorden gericht, maar een kwartslag gedraaid (Regionaal Archief Tilburg).

